

ПРОБЛЕМИ ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ПРИНЦИПУ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА В УКРАЇНІ

PROBLEMS CONCERNING THE DEFINITION OF THE CONCEPT OF THE PRINCIPLE OF THE RULE OF LAW IN UKRAINE

**Хоменко А.М., студентка II курсу факультету адвокатури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого**

**Полосенко Д.О., студентка I курсу факультету адвокатури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого**

Стаття присвячена дослідженню проблеми визначення поняття принципу верховенства права в Україні. Особливо акцентовано увагу на важливості цього принципу для прогресивного розвитку як держави, так і демократії та прав людини.

Визначення принципу верховенства права є актуальним напрямом дослідження, оскільки сучасний стан суспільного розвитку в Україні характеризується змінами, утвердженням демократичних відносин в усіх його сферах. Великою мірою це стосується налагодження взаємовідносин державних інституцій із громадянським суспільством, яке здійснюється на основі принципів правової держави, де основним виступає принцип верховенства права. Він є показником існування ефективної системи управління будь-якої демократичної, правової країни, оскільки спрямований на забезпечення та реалізацію прав, свобод і законних інтересів громадян. Принцип верховенства права виступає основоположним та головним, тому необхідно дослідити визначення поняття зазначеного принципу, оскільки на законодавчому рівні це поняття не тлумачиться.

Звертається увага на характеристику трьох основних підходів до сучасного тлумачення принципу верховенства права, а саме формального, матеріально-правового та функціонального. Важливим моментом є розгляд різних думок, сформульованих окремими науковцями, про проблему неоднакового тлумачення поняття принципу верховенства права. Також охарактеризовано кожен з трьох рівнів, на яких закріплено та легалізовано принцип верховенства права в національній правовій системі України. Окрім вищезазначеного, розглянуто позицію КСУ щодо змісту верховенства права та проаналізовано його нормативне закріплення в чинному законодавстві України.

Авторами сформульовано висновки за результатами проведеного актуального дослідження проблеми визначення поняття принципу верховенства права в Україні, де зазначено особливу роль цього принципу для панування права в сучасному демократичному суспільстві.

Ключові слова: принцип верховенства права, демократична держава, права і свободи людини й громадянина, верховенство закону, правова держава.

The article is devoted to the study of the problem of defining the concept of the principle of the rule of law in Ukraine. Particular emphasis is placed on the importance of this principle for the progressive development of both the state and democracy and human rights.

Defining the concept of the rule of law is an important area of research, as the current state of social development in Ukraine is characterized by changes, the establishment of democratic relations in all its spheres. To a large extent, this applies to the establishment of relations between state institutions and civil society, which is based on the principles of the rule of law, where the main principle is the rule of law. It is an indicator of the existence of an effective system of governance of any democratic, legal country. Because it is aimed at ensuring and realizing the rights, freedoms and legitimate interests of citizens. The principle of the rule of law is fundamental and the main thing, which is why it is necessary to explore the definition of the concept of this principle, because at the legislative level this concept is not interpreted.

Attention is paid to the characteristics of the three main approaches to the modern interpretation of the principle of the rule of law, namely formal, substantive and functional. An important point is to consider the different opinions formulated by individual scholars on the problem of different interpretations of the concept of "rule of law". The authors also mention each of the three levels at which the principle of the rule of law in the national legal system of Ukraine is enshrined and legalized. In addition to the above, the article considers the position of the CCU on the content of the rule of law and analyzes its normative consolidation in the current legislation of Ukraine.

The authors formulate conclusions based on the results of a topical study of the problem of defining the concept of the rule of law in Ukraine, which points to the special role of this principle for the rule of law in a modern democratic society.

Key words: principle of rule of law, democratic state, rights and freedoms of man and citizen, rule of law, constitutional state.

Принцип верховенства права сягає своїми витокami ще часів античної Греції та Риму, де він розглядався як принцип справедливості та був синонімом демократії. Нині важливість зазначеного принципу важко переоцінити, оскільки високий статус економічного та соціального розвитку суспільства неможливий без практичної реалізації принципу верховенства права як універсального регулятора всіх правовідносин, тобто принцип верховенства права як принцип справедливості є невід'ємною складовою частиною прогресивного розвитку держави, демократії, прав людини. Сьогодні Україна є членом світового співтовариства, членом Ради Європи й, виходячи зі своїх міжнародно-правових зобов'язань, формує національну правову систему з огляду на принцип верховенства права, який визнається ст. 8 Конституції України [1], тобто принцип верховенства права є основним, відправним та визначальним як у законотворчій, так і в правозастосовній практиці, пріоритетним у внутрішньодержавному праві і в усіх сферах правовідносин. Також він визначає співвідношення взаємодії права, держави, державних органів та інститутів, усіх осіб. З огляду на цей принцип

ідеологія держави будується на демократії, загальнолюдських цінностях, загальній повазі до основних прав і свобод людини без будь-якої дискримінації.

Питанням визначення поняття принципу верховенства права займалась низка вчених. Так, на думку одного з творців доктрини верховенства права А. Дайсі, цей принцип базується на визнанні та беззастережному сприйнятті найвищої цінності людської особи, її невідчужуваних прав і свобод, які є «основою, а не результатом права країни», а правила, що лежать в основі конституційного кодексу, є «не джерелом, а наслідком прав осіб» [2, с. 522, 527].

У роботі «Введення в дослідження права конституції» А. Дайсі зазначає, що, на його погляд, основу принципу верховенства права складають три положення, такі як відсутність державного свавілля; підпорядкування кожного звичайному закону, який застосовується звичайними судами; загальні норми конституційного права, що утворюють результат загального права країни [3, с. 75]. Як відомо, сьогодні саме невід'ємні, невідчужувані права і свободи людини лежать в основі «стримувань і противаг» державної влади сучасних розвинених держав.

В Україні ж питання визначення сутності й змісту принципу верховенства права розглянуто в дослідженнях Д.О. Вовка, В.М. Гайворонського, Р.Ф. Гринюка, А.П. Зайця, Є.В. Назаренко, О.Ф. Скакун, В.М. Співака та інших науковців. Також цю проблему відобразили у наукових працях такі відомі вчені, як В.В. Кравченко, В.Ф. Погорілко, І.П. Голосніченко, А.М. Колодій, Л.С. Мамут, В.Д. Бабкін, К.Г. Волинка, П.М. Рабінович, В.В. Сухонос, В.М. Корельський, В.В. Копейчиков. Однак позиції щодо визначення цього принципу серед науковців різняться, тому вважаємо, що актуальним і необхідним є аналіз поняття «принцип верховенства права», а також тлумачення його змісту.

Для сучасного тлумачення принципу верховенства права зарубіжні юристи та філософи виокремлюють три основні підходи, такі як формальний; субстанційний (матеріально-правовий); функціональний. Формальний підхід ґрунтується на аналізі нормативного закріплення принципу верховенства права загалом та аналізі критеріїв його дотримання зокрема. До таких критеріїв належать формальна незалежність та безсторонність судової влади; офіційно встановлений порядок прийняття законів; відсутність законів, які застосовуються тільки до окремих соціальних груп, класів; відсутність зворотної дії законів; положення про судовий контроль за діяльністю уряду [4, с. 42]. Отже, законодавче закріплення принципу верховенства права є надзвичайно важливим для розбудови демократичної і незалежної держави, де він виступає запорукою розвитку в суспільстві вищої справедливості, соціальної рівності та відчуття повної захищеності. Саме цей принцип відіграє важливу роль у процесі виникнення правової держави, в якій верховенство права виступає наріжним каменем, основою для інших принципів, оскільки він пронизує всі відносини суспільного життя й повинен братися за основу під час здійснення діяльності органами державної влади.

Щодо морально-правового принципу, то він заснований на моральних уявленнях про належну правову систему та визначає стан реалізації верховенства права тим, наскільки ця система відповідає таким уявленням. При цьому виокремлюються три основні цінності, що становлять основу такого принципу, такі як захист від анархії та війни проти всіх; надання можливості людям планувати свою діяльність із розумною впевненістю, що вони можуть передбачити наслідки різних дій, наприклад, дій органів публічної влади; гарантії від принаймні деяких видів дискреційного розсуду (свавілля) державних посадовців [5]. Таким чином, за цього підходу розкривається вся сутність принципу верховенства права, ставлення окремого індивіда до нього та впевненість у засобах його реалізації. Однак не всі проголошені законом засади реалізуються на практиці, що становить одну з найбільших проблем сучасної держави. Саме тому за матеріально-правового підходу верховенство права поєднує в собі моральні ідеї про існування правової держави та гарантування їх дотримання державною владою. Сьогодні, в умовах розвитку громадянського суспільства, розуміємо, що його метою є здійснення всіх необхідних дій для максимального забезпечення дії принципу верховенства права та неупередженого його застосування в усіх сферах суспільної діяльності.

Функціональний підхід подібний до матеріально-правового (сутнісного), але увага в ньому зосереджується на тому, наскільки ефективно право та правова система загалом виконують функції захисту інтересів людини. Наприклад, чи унеможливають вони прийняття рішень органами влади на власний розсуд і забезпечують їх прогнозованість [6, с. 20–21]? Оскільки верховенство права є основоположним принципом захисту основних прав і свобод людини та громадянина, велика увага приділяється функціональним його особливостям, тобто вивча-

ється те, наскільки активно він упроваджується в життя, чи належним чином держава виконує свої обов'язки щодо забезпечення та реалізації інтересів особи.

З огляду на вищезазначене доходимо висновку, що і формальний, і функціональний, і матеріально-правовий підходи мають право на своє існування, оскільки зміст принципу верховенства права кожним із них розкривається по-своєму, показуючи нам різні його аспекти та даючи можливість з'ясувати властивості й ознаки, які в сукупності формують у нашій свідомості поняття «принцип верховенства права». Принцип верховенства права для українського законодавства не є новим, однак проблема його розуміння полягає у різноаспектності тлумачення цього поняття.

Сьогодні принцип верховенства права розглядається, на думку О.В. Петришина, у двох аспектах, а саме широкому і вузькому. В широкому значенні він розуміється як принцип правової організації державної влади в суспільстві, як верховенство права над державою. За таких умов верховенство права практично ототожнюється із засадами правової державності. У вузькому розумінні він розуміється як співвідношення права й закону в регулюванні суспільних відносинах, їх ролі в забезпеченні правопорядку, тобто як верховенство права над законом [7, с. 18–19]. На підставі проведеного аналізу можемо зауважити, що Конституція України орієнтує нас саме на такий підхід і закріплює у ст. 8 визнання та дію верховенства права, а також роз'яснює його зміст, розуміючи його як найвищу юридичну силу Конституції України та відповідність їй законів та інших нормативно-правових актів; як пряму дію норм Основного Закону та гарантування права на звернення для захисту конституційних права і свобод людини й громадянина. Таким чином, Конституція України, проголошуючи нашу державу демократичною, незалежною, суверенною і правовою, орієнтує нас на тлумачення цього принципу у вузькому розумінні, визнаючи пріоритет права над верховенством закону.

На сучасному етапі перед дослідниками постає проблема праворозуміння, тобто неоднакового тлумачення такого явища, як право, та, відповідно, поняття «принцип верховенства права». Саме тому доречно розглянути різні думки, сформульовані окремими науковцями. Так, П.М. Рабінович зазначає, що принцип верховенства права не є тотожним принципу верховенства закону, відмінність між ними пов'язана з розбіжністю в розумінні права й закону. Панування закону означає насамперед верховенство правового закону, бо не кожен закон є саме таким. Відповідність змісту закону права є важливим показником правової держави [6, с. 341–342]. Цілком розділяємо зазначену думку, оскільки зрозуміло, що ототожнення таких понять, як «право» та «закон», є помилковим, тому що в сучасних умовах доволі проблематично закріпити право на законодавчому рівні через неможливість урахування всіх варіантів життєвих ситуацій у суспільних відносинах, а також тому, що законне є завжди правовим.

На думку А.М. Колодія, під принципом верховенства права слід розуміти офіційне визнання того факту, що право може існувати поза інституціональною формою (нормативно-правовими актами) у вигляді рівного і справедливого масштабу свободи, який дістає вияв саме в принципах правосвідомості, що є загальнозрозумілим і таким, що використовується для саморегулювання суспільних відносин [8, с. 175]. Таким чином, автор наголошує на тому, що право обмежує державну владу.

О.В. Скрипнюк займає протилежну позицію, наголошуючи на тому, що верховенство права – це такий основоположний принцип правової держави, без якого неможливе здійснення прав і свобод особи, а також гарантій, що надаються їй з боку державної влади [9, с. 139].

На думку М.І. Козюбри, у західноєвропейській думці принцип верховенства права традиційно також

ототожнюється здебільшого з верховенством фундаментальних прав і свобод людини, а його зміст безпосередньо пов'язаний із такими категоріями, як «справедливість», «свобода», «гуманізм» [10, с. 112]. С.П. Головатий цілком підтримує вищезазначену позицію, говорячи про те, що принцип верховенства права має ідею винятково природного права, тобто ідею, яка виникла на визнанні такого факту: людина як природна істота з'являється на світ із певними правами і свободами, які їй ніхто не дає і які ніхто не має права в неї відібрати [11, с. 85–86].

Таким чином, вкотре зазначимо, що права і свободи людини є природними, невід'ємними, основоположними та фундаментальними. П.М. Рабинович також розкриває верховенство права за допомогою співвідношення права й прав людини. Він вважає, що права людини є пріоритетними в суспільстві, вони проявляються у таких рисах державного й суспільного життя: закріплені в конституційних та інших законах держави щодо основних прав людини (закони, які суперечать правам та свободам людини, не є правовими законами); в суспільному й державному житті панують такі закони, які виражають волю більшості чи всього населення країни, що відображають загальнолюдські цінності та ідеали, перш за все права і свободи людини; відносини між особою та державою регулюються на основі принципу «особі дозволено робити все, що прямо не заборонено законом» [12, с. 12]. Так, принцип верховенства права виражається в правах і свободах особи, що є непорушними.

Отже, права людини й верховенство права можуть існувати та ефективно діяти тільки в поєднанні. Однією з вирішальних складових частин верховенства права є верховенство Конституції. Розгляд верховенства права поза верховенством Конституції, як слушно зазначав свого часу Ю.М. Тодика, – це шлях до всездозволеності та свавілля [13, с. 67–68]. Таким чином, принцип верховенства права є невіддільним від Конституції України.

Принцип верховенства права в національній правовій системі України закріплено на трьох рівнях. Так, оскільки він є важливим та основоположним принципом забезпечення прав та свобод людини й громадянина, то він закріплений у ст. 8 Конституції України, де сказано, що в Україні визнається і діє принцип верховенства права [1]. Отже, фіксування принципу верховенства права в Конституції України – це перший і найвищий рівень юридичного закріплення цього принципу в сучасному українському праві, а саме конституційний [14, с. 1409–1410].

Другий рівень узаконення принципу верховенства права в сучасному українському праві характеризується тим, що норми зазначених міжнародних договорів України (з урахуванням положень ст. 9 Конституції України), згода на обов'язковість яких була надана Верховною Радою України, увійшли до національного українського законодавства як його складова частина. Ухваленням Верховною Радою України 31 жовтня 1995 року Рішення про приєднання України до Статуту Ради Європи (чим, власне, було «підтверджено відданість України ідеалам та принципам, які є спільним надбанням європейських народів» [15], та визнання Україною як державою-членом Ради Європи обов'язковості принципу верховенства права) та шляхом ратифікації Верховною Радою України 17 липня 1997 року Європейської Конвенції з прав людини (з преамбули якої випливає, що до «спільної спадщини політичних традицій та ідеалів» країн, що її уклали, належать «свобода» та «верховенство права» [16]) принцип верховенства права закріплено на другому рівні законодавчої системи України.

Нарешті, третій рівень узаконення цього принципу в сучасному українському праві представлений ще недостатньо численною низкою звичайних українських законів. Одна група цих законів логічно стосується передусім сфери регулювання статусу й діяльності судових органів влади та окремих видів судочинства. Суд – це своєрідний

лакмусовий папірець принципу верховенства права, одна з рук влади, чия роль полягає в забезпеченні того, щоб її інші руки діяли в межах права, що забезпечить панування права над державною владою. Тільки завдяки суду права людини з гучних конституційних гасел можуть бути перетворені на дійсні правові норми [17].

Таким чином, бачимо, що принцип верховенства права легалізовано в Україні на трьох рівнях. Доцільно навести думку Конституційного Суду України з визначення цього питання. Так, у Рішенні Конституційного Суду України в справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень ст. 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004 було зазначено таке: «Верховенство права – це панування права в суспільстві. Одним із проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає інші соціальні регулятори. Усі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України. Таке розуміння права не дає підстав для його ототожнення із законом, який іноді може бути несправедливим, у тому числі обмежувати свободу та рівність особи. Справедливість – одна з основних засад права – є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одного із загальнолюдських вимірів права» [18]. Таким чином, зміст верховенства права, згідно з визначенням КСУ, розкривається через ідеологію справедливості, свободи, рівності, що панують у суспільних відносинах, та відображення різних правових принципів, моральних норм, правових звичаїв, традицій. Така позиція висвітлюється позицією КСУ у вищенаведеному рішенні, де зазначено таке: «Верховенство права – це планування права в різних формах у суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення в правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема в закони, які за своїм змістом мають бути пронизані передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо» [18]. Щодо запровадження цього принципу в життя, то його реалізація відбувається в процесі правозастосовної діяльності, за допомогою контролю, який здійснюється над актами, що приймаються державними органами.

Проаналізувавши позицію Конституційного Суду України та думки вчених з досліджуваного питання, доходимо висновку, що КСУ, вирішуючи зазначене питання, наголошує на тому, що верховенство права має втілюватися в правотворчу та правозастосовну діяльність держави, а також закони, які повинні бути прозорими та складатись на основі справедливості, свободи та рівності. Також розуміємо, що право виходить за рамки законодавства, об'єднуючи норми моралі, традиції, звичаєві норми, а також повністю базується на справедливості. Важливо наголосити на тому, що не потрібно ототожнювати право й закон, оскільки останній не завжди є правовим.

З доповіді Венеціанської комісії випливає, що верховенство права є невід'ємною частиною будь-якого демократичного суспільства. В рамках цього поняття вимагається, щоб усі, хто наділений повноваженнями ухвалювати рішення, ставились до кожного з виявом поваги, на основі рівності та розумності й відповідно до закону, щоб кожен мав можливість оскаржити незаконність рішень у незалежному та безсторонньому суді, де кожен має бути забезпечений справедливими процедурами. Отже, предметом верховенства права є здійснення влади і відносини між особою та державою [19, с. 171].

Нині вказівка на дію принципу верховенства права міститься в кодифікованих актах, зокрема ст. 8 Кодексу адміністративного судочинства України, ст. 5 Господарського кодексу України. Проте ні в зазначених нормативно-правових актах, ні в Конституції немає тлумачення принципу

верховенства права. З огляду на вищенаведене розуміємо, що нормативне закріплення принципу верховенства права в чинному законодавстві України є недостатньо конкретизованим та не розкриває його змісту, а в деяких актах законодавства йдеться здебільшого про верховенство закону, а не про верховенство права, тому вважаємо доцільним закріплення поняття й розкриття змісту верховенства права на законодавчому рівні, а не тільки в правових позиціях Конституційного Суду України. Також важливим аспектом забезпечення реалізації принципу верховенства права є розподіл влади на самостійні незалежні три гілки, а саме законодавчу, виконавчу і судову, які здійснюють функції на основі принципу стримувань і противаг. Лише за таких умов можна досягти верховенства права, коли кожна з гілок влади буде діяти в межах своїх повноважень, а в державі буде неупереджений, справедливий суд.

З дослідженого матеріалу випливає, що поняття «верховенство права» має багато різних інтерпретацій, кожна з яких має велике значення в дослідженні цього поняття, оскільки саме верховенство права є базисним конституційним принципом, на основі якого ґрунтуються всі суспільні відносини та реалізуються права й свободи людини та громадянина. Саме тому велика кількість наукових концепцій дає нам можливість розуміти це важливе поняття в різних його аспектах, а також застосовувати в практичній діяльності, в усіх її проявах.

Таким чином, доходимо висновку, що верховенство права, на думку вчених, являє собою панування права в суспільстві, де державна влада обмежується законом, а суд є незалежним від державних органів та приймає законні й справедливі рішення, де пріоритет надається правам та інтересам особи. Також верховенство права розглядається ними як прояв справедливості, гуманізму та добра чи як явище, яке породжує демократію та стає основною передумовою створення правової держави. Також для повного тлумачення змісту принципу верховенства права важливо дослідити його співвідношення з принципом верховенства закону. Як уже було зазначено, верховенство права не обмежується верховенством закону, ці два принципи не виключають один одного та не є тотожними, за найкращих умов вони мають діяти в системному взаємозв'язку. Право й закон співвідносяться як зміст і форма, однак це не означає, що вони збігаються завжди. Бувають випадки, коли зміст ширший і виходить за межі форми, тобто не всі норми права закріплені в законодавстві, чи, навпаки, зміст може бути вужчим, адже не всі закони є правовими. Саме тому під час співвідношення цих принципів має бути рівновага, за якої положення одного принципу не ігноруються за рахунок іншого. Тільки одночасна дія обох принципів може забезпечити оптимальний захист прав і свобод людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 15.09.2021).
2. Дайсі А. Вступ до вчення про право Конституції. *Анатомія лібералізму. Політико-правничі вчення та верховенство права : книга для бізнесу* / ред. С.П. Головатий. Київ, 2008. 678 с.
3. Wissenschaftlich-Praktischer Sammelband zum 10-jährigen Jubiläum der DUJV. Hamburg, 2020. 75 p. URL: <https://www.dujv.de/publikationen-%D0%BF%D1%83%D0%B1%D0%BB%D1%96%D0%BA%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%97> (дата звернення: 15.09.2021).
4. Константин О.В. Щодо проблеми реалізації принципу верховенства права у сфері діяльності судової влади в Україні. *Вісник Верховного Суду України*. 2009. № 8. С. 41–44.
5. Fallon-Jr. R.H. "The Rule of Law" as a Concept in Constitutional Discourse. *Columbia Law Review*. 1997. Vol. 97. No. 1. P. 8–9.
6. Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики : у 2 кн. / за заг. ред. Ю.С. Шемшученка. Кн. 2 : Принцип верховенства права у діяльності держави та в адміністративному праві. Київ : Конус-Ю, 2008. 314 с.
7. Петришин О.В. Верховенство права в системі дії права. *Проблеми законності*. 2009. № 100. С. 18–19.
8. Колодій А.М. Принципи права України : монографія. Київ : Юрінком-Інтер, 1998. 208 с.
9. Скрипнюк О.В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики: до 10-річчя незалежності України : монографія. Київ : Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2000. 600 с.
10. Музыка І.В. Принцип верховенства права: сучасний погляд на проблему крізь призму кантівського право розуміння. *Проблеми філософії і права*. 2008–2009. Т. VI–VII. С. 112–116.
11. Головатий С.П. Верховенство права: юридичний принцип, який в Україні офіційно визнано та який має діяти. *Українське право*. 2006. Вип. 1. С. 85–90.
12. Рабінович П.М. Права людини і громадянина у Конституції України (до інтерпретації вихідних конституційних положень). Харків : Право, 1997. 154 с.
13. Тодика Ю.Н. Основы конституционного строя Украины. Харьков : Право, 2000. 367 с.
14. Головатий С.П. Верховенство права: український досвід. Книга третя. Київ : Фенікс, 2006. 1747 с.
15. Про приєднання України до Статуту Ради Європи : Закон України від 31 жовтня 1995 року № 398/95-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/398/95-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 15.09.2021).
16. European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (ETS No. 5). URL: <https://rm.coe.int/1680063765> (дата звернення: 15.09.2021).
17. Хаустова М.Г. Верховенство права як основоположний принцип правової системи України в умовах модернізації. 43 с. URL: http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/14953/1/Haustova_40-45.pdf (дата звернення: 15.09.2021).
18. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004. *Офіційний вісник України*. 2004. Вип. 45. С. 41. Ст. 2975.
19. Доповідь, схвалена Європейською комісією «За демократію через право» (Венеційською Комісією) на 86-му пленарному засіданні (Венеція, 25–26 березня 2011 року). *Право України*. 2011. Вип. 10. С. 168–184.